

**BƏZİ SÖZLƏRİN NİTQ HISSƏLƏRİ İÇƏRİSİNDƏ
MÖVQEYİNƏ DAİR**

R.İ.QULİYEVƏ
Bakı Dövlət Universiteti

Dilin lüğət tərkibindəki hər bir sözün nitq hissələri içərisində yeri vardır. «Nitq hissələri sözlərin dil sistemindəki yerlərinin mənzərəsini əks edir» (1, 60). Nitq hissələri dildə olan sözlərin müəyyən prinsiplər əsasında bölgüsüdür. Nitq hissələri dilin lüğət tərkibindəki sözlərin heç birini bu bölgüdən kənar qoymur» (1, 78).

Beləliklə, nitq hissələri dilin lüğət tərkibində olan sözlərin müəyyən prinsiplər əsasında qruplaşdırılmasıdır. Lakin dildə elə sözlər vardır ki, onların nitq hissələri içərisində konkret yeri müəyyənləşmədiyindən həmişə mübahisə yaradır. Azərbaycan dilində mövcud olan idi, imiş, isə sözlərinin nitq hissələri içərisində mövqeyi tam dəqiqləşdirilmədiyindən bu haqda Azərbaycan dilçiliyində bir-birindən fərqli fikirlər mövcuddur.

İstər elmi, istərsə də metodiki ədəbiyyatda idi, imiş, isə müxtəlif adla adlandırılıb, müxtəlif səpkidə də tədqiq edilib öyrənilir. Bu müxtəliflik bir çox hallarda müəyyən çətinliklər yaradır.

Biz bu məqalədə idi, imiş, isə haqqında olan müxtəlifliyi, qismən də olsa, aradan qaldırmağa və həmin morfemləri bir nitq hissəsi adı altında ümumiləşdirməyə çalışacağıq.

Məlumdur ki, əvvəllər idi, imiş, isə köməkçi fel kimi təqdim edilmişdir. Sonralar M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə idi, imiş-i şəkilçi kimi də nəzərə çatdırmışlar. M.Şirəliyev «Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları» adlı kitabçasında idi, imiş-i şəkilçi kimi təqdim edir.

A.Ə.Aslanov və Z.İ.Budaqova idi, imiş, isə-ni bağlama kimi təqdim edirlər.(2,284-288). A.A.Axundov «Felin zamanları» adlı əsərində idi-ni köməkçi fel (fel bağlaması), N.N.Məmmədovla birgə yazdığı «Dilçiliyə giriş» kitabında idi, imiş, isə-ni köməkçi fel. (3,74), eyni səhifədə isə-ni seçilmə ədatı, B.A.Əhmədovla birlikdə yazdığı «Azərbaycan dili» (5-6-cı siniflər üçün) dərsliyində idi, imiş, isə-ni hissəcik kimi təqdim etmişdir. S.A.Cəfərov idi, imiş, isə-ni həm köməkçi söz, həm köməkçi fel, həm də hissəcik (4, 71) kimi qəbul edir.

Türk dillərinin qrammatikasını müqayisəli şəkildə tədqiq edən F.R.Zeynalov Azərbaycan dilində də idi, imiş-i yarımçıq fel(5,55-66) adlandırmağı zəruri bilir.

Beləliklə, məlum olur ki, idi, imiş, isə köməkçi fel, şəkilçi, bağlama, köməkçi söz, hissəcik və yarımçıq fel adlandırılır.

İdi, imiş, isə-ni bağlama adlandıranlar onları köməkçi fel hesab edənlərə haqlı olaraq irad tuturlar ki, bütün köməkçi fellərin məsdər forması, əmr şəkli və lüğəvi mənası olduğu halda, bütün köməkçi fellər qoşulduğu söz ilə birlikdə bir mürəkkəb üzv olduğu halda idi, imiş, isə

heç vaxt bu xüsusiyyətlərə malik olmur.

İdi, imiş, isə mənşə etibarilə fel olsalar da, hazırkı vəziyyətdə bunları köməkçi fel adlandırmaq olmaz.

İdi, imiş, isə-ni bağlama hesab edənlər onların əsasən bağlamalıq cəhətinə əsaslanırlar. Bu haqda yazırlar: «idi və imiş bağlamalarının əsas vəzifəsi qoşulduğu hər hansı bir sözü keçmiş zamana bağlamaqdır» (6, 284-286).

Hərəkəti və əşyanı müəyyən zamana aid etmək, bağlamaq meyar-dırsa, onda müəyyən dərəcədə zaman və forma şəkilçilərinə də bağlama demək olar. Bundan başqa, bizcə, heç bir dildə üç-dörd söz müəyyən bir nitq hissəsini təşkil etmir.

Bu baxımdan yanaşdıqda idi, imiş, isə-ni bağlama adı ilə yeni köməkçi nitq hissəsi kimi təqdim etmək, bizcə, məqsədəuyğun deyil.

İdi, imiş, isə-ni köməkçi söz adlandıranlar isə məsələni ümumi şəkildə qoyurlar. Belə ki, dilimizdə qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər də köməkçi nitq hissələridir. Belə olduqda, idi, imiş, isə hansı köməkçi nitq hissəsidir? sualı cavabsız qalır.

İdi, imiş, isə-yə hissəcik deyənlər məsələni daha ümumi şəkildə qoyurlar.

Hissəcik nədir?

Ərəb sözü olan «ədat»ın Azərbaycanca tərcüməsi hissəcikdir. Bundan başqa, məlumdur ki, şəkilçi sonrakı inkişafın nəticəsidir. Yəni dil formalaşanda əvvəlcə şəkilçi olmamış, əsas nitq hissələrinin müəyyən bir qanunauyğunluqla inkişafı şəkilçilərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, dildə şəkilçi yaranmışdır. Bu baxımdan bütün şəkilçilər hər hansı bir sözün (tamın) müəyyən bir hissəsidir. Demək, bütün şəkilçilər hissəcik adlandırıla bilər. Bundan başqa, orta və ali məktəblərin proqram və dərsliklərində bəzi morfemlər də (məsələn: *-ha, -hə, -ba, -bə, -a, -ə*) hissəcik adlandırılır (7, 90-92).

Bəzi türk dillərində işlədilən «yarımçıq fel» termini, bizcə, Azərbaycan dilçiliyində işlədilən köməkçi fel termini ilə eyni mahiyyətlidir.

Göründüyü kimi, bu müxtəliflik, hətta eyni müəllifin məsələyə belə yanaşması, təbii ki, bir çox hallarda həm elmi, həm də metodik cəhətdən müəyyən çətinliklər yaradır. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə respublikamızda müəyyən tədbirlər həyata keçirilmiş və keçirilir. Məsələn, 1971-ci il mart ayının 17-də S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının nəzdindəki elmi seminar bu məsələyə həsr olunmuşdur. Həmin elmi seminarda son söz olaraq professor Ə.Z.Abdullayev demişdir: «Bizcə, idi, imiş-in ədat olmasını elmi cəhətdən əsaslandırmaq lazımdır» (8, 103-105).

İdi, imiş, isə dilçilik ədəbiyyatında ədat kimi də təqdim edilmişdir (9, 381).

Buna görə də, ədat və onların bölgüsünə münasibətimizi bildirmək istərdik. Köməkçi nitq hissələri içərisində az tədqiq olunan və haqlı mübahisələrə səbəb olan söz qruplarından biri də ədatdır. Azərbaycan dilçiliyində ədatları ilk dəfə Ə.Z.Abdullayev işləmişdir. 1958-ci ildə Ə.Z.Abdullayev ədatlar haqqında «Köməkçi nitq hissələri» (10, 49) adlı ilk tədqiqat əsəri yazmış, burada ən çox işlənən ədatların sərhədini müəyyənləşdirmiş, onların müxtəlif mənə xüsusiyyətlərinə malik olduğunu qeyd etmiş və elmi surətdə ədatları altı qrupa bölmüşdür. So-

nralar ədatlar haqqında A.Ə.Aslanov, S.Ə.Cəfərov, H.İ.Mirzəzadə, M.H.Hüseynzadə və N.Abdullayeva da tədqiqat işləri aparmışlar. Adları çəkilən müəlliflər ədatları mənaca müxtəlif növlərə bölmüşlər. Bizcə, bu bölgülər içərisində Ə.Z.Abdullayevin bölgüsü daha düzgündür. Biz də bu bölgünü əsas götürərək idi, imiş, isə-nin mənə xüsusiyyətlərini nəzərə alıb, ədatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsədəuyğun saydıq.

1. Predikativlik (xəbərlilik) və emosionallıq yaradan ədatlar.

A) **idi (-dı, -di, -du, -dü)** ədatları. B) **imiş (-mı, -miş, -mu, -mü)** ədatları.

Bu ədatlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir.

a) fellərdə xəbərlilik əlamətini qüvvətləndirmək üçün zaman və şəkil şəkilçilərindən sonra işlənilib, hərəkətin icrasında hekayə və rəvayət məzmunu ilə bərabər bir sıra mənə çalarlıqları da yaradır.

b) İsim, sifət, say, əvəzlilik və qoşmalara artırıldıqda, həm predikativlik və həm də emosionallıq yaradır.

2. Yalnız emosionallıq və müxtəlif mənə çalarlığı yaradan ədatlar.

a) qüvvətləndirici ədatlar; b) məhdudlaşdırıcı ədatlar; c) dəqiqləşdirici ədatlar; ç) sual ədatları; d) əmr ədatları; e) təsdiq və inkar ədatları; f) şərt ədatı.

Ədatların bu cür qruplaşmasını qəbul etdikdə ilk növbədə **idi (-dı, -di, -du, -dü)**, **imiş (-mı, -miş, -mu, -mü)** və **isə (-sa, -sə)** ədatlarının omonim xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir.

İdi (-dı, -di, -du, -dü) dilimizdə əsasən aşağıdakı variantlarda işlənir:

1. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi kimi. Bu variantda **-dı, -di, -du, -dü** şəkilçisi felin kök və ya əsasına artırılır. Məsələn: **yazıldı, yazdı**.

2. Ədat kimi. **İdi (-dı, -di, -du, -dü)** bu variantda fellərə zaman və şəkil kateqoriyasının şəkilçilərindən sonra artırılıb hərəkətin icrasında hekayə məzmunu yaratmaqla onlarda xəbərliliyi qüvvətləndirir və bir sıra emosional mənə çalarlığı da yaradır. İsim, sifət, say, əvəzlilik və qoşmaya artırıldıqda isə onlarda xəbərlilik yaradır. Eyni zamanda müəyyən emosionallıq da əmələ gətirir. Məsələn: **gəlirdi, gəlmişdi, gələcəkdi, gələrdi, gərək gələydi, gəlməliydi, gəlməkdəydi. Şagirdi, qırmızıdı, ondu, mənim üçündü, mənimlədi**.

-mı, -miş dilimizdə aşağıdakı variantlarda işlənir.

1. İsim düzəldən şəkilçi kimi. Məsələn: Atılan ox qayıtmaz, fürsəti verdim əldən, İndisə **keçmişin** dalınca qaçıram mən. (B.Vahabzadə. «Sadə adamlar». B., 1956, səh.122) 2. Feli sifət şəkilçi kimi. Məsələn: Mən çəlik ürəkli bir yeni gəncəm, Dildən-dilə **düşmüş** hekayətim var. (M.Müşfiq. Seçilmiş əsərləri. I c., B., 1957, səh.26). 3. Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi. Məsələn:

Azərbaycan şəhərləri vaxtilə dünya ticarətinin bitməz bir anbar vəzifəsini **daşımışdır** (M.S.Ordubadı. Əsərləri, VII c. B., 1966, səh.7).

4. Feli bağlama şəkilçisi kimi (keçid xarakterli). Məsələn: At almamış töylə tikir. Çaya **çatmamış** çırmanıb («Atalar sözü», B., 1955, səh.22, 198).

5. Ədat kimi. Fellərə xəbərlilik əlamətini qüvvətləndirmək üçün zaman və forma şəkilçilərindən sonra artırılaraq hərəkətin icrasında rəvayət məzmunu ilə bərabər bir sıra emosional mənə çalarlıqları da yaradır. İsim, sifət, say, əvəzlilik və qoşmaya artırıldıqda isə onlarda həm xəber-

lik, həm də emosionallıq əmələ gətirir. Məsələn: 1. İnsan vurğun **olunmuş** ötən xatirələrə (B.Vahabzadə. «Sadə adamlar». B., 1956, səh.122).

2. Ana başda **tac imiş**

Həm dərdə **əlac imiş**.

Övlad pir olsa belə

Anaya **möhtac imiş** (Bayatı).

3. Sənin üçünmüş. 4. Bunların fikri və zikri **harada imiş** (C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, III c. B., 1957, səh.331).

İsə (-sa, -sə) dilimizdə aşağıdakı variantlarda işlənir.

1. Fel düzəldən şəkilçi kimi.

a) İsimdən fel düzəldir. Yaman **susamışam** (H.Hüseynzadə). b) Sifətdən fel düzəldir. Dağlarsız nə yaman **qəribsəmişəm** (H.Hüseynzadə).

2. Felin şərt şəklinin şəkilçisi kimi. Məsələn: Şagirdlər yaxşı **hazırlaşsalar**, imtahanlardan «4» və «5» qiymət alarlar.

3. Qarşılıq-ziddiyyət bildirən bağlayıcı kimi. Məsələn: Rəxşəndə mətbəxdə idi, **Rəşidsə** uzandıqı yerdə qəzet oxuyurdu (Ə.Mustafayev).

4. Şərt bildirən ədat kimi. **İsə (-sa, -sə)** bu variantda fellərə zaman və şəkil şəkilçilərindən sonra artırılıb, hərəkətin icrasında müəyyən şərtlilik yaratmaqla bərabər, eyni zamanda müəyyən emosional mənə çalarlıqları da yaradır. Məsələn: Qaraquş uçmağa **qalxarsa** uzaq bir təpədən, Nə qədər yüksək **uçarsa**, yenə dövrəmdə uçar (A.S.Puşkin).

Eyni zamanda isim, sifət, say, əvəzlik və qoşmaya artırılıb, həmin nitq hissələrində şərt mənası və müəyyən emosionallıq yaradır. Məsələn: Əgər mənim kimi dünyada bir başqası **varsə**, qoy məni o, mühakimə etsin (İ.Əfəndiyev).

İdi, imiş, isə-nin bu omonim cəhətləri unudulduqda bəzən dolaşılıq yaranır. Məsələn, orta məktəbin 6-8-ci sinifləri üçün yazılmış «Azərbaycan dilinin qrammatikası» dərslində **Lyonka qaçır, yıxılır, durur və ara-sıra ildirimin işığı ilə işıqlanan və onu dəhşətə gətirən qaranlıq içərisində çabalayırdı** - cümləsini misal çəkən müəlliflər fikirlərini belə izah edirlər. «...Misalda tək halda işlədilən **qaçır, yıxılır, durur** xəbərlərinin sonundakı **-dı, -du** xəbər şəkilçiləri (kursiv bizimdir - R.Q.) atılmışdır, lakin bunlar axıncı xəbər olan çabalayırdı sözü ilə ifadə olunan xəbərdən aydın olur».

Bizcə, burada sadəcə olaraq felin kökü və ya əsasına artırılan **-dı, -di, -du, -dü** ilə zaman və şəkil şəkilçilərindən sonra artırılan **-dı, -di, -du, -dü** ədatının mövqeyi düzgün şərh edilməmişdir.

İsə (-sa, -sə)-nin işlədilməsində də belə dolaşılıqlara rast gəlmək olar. Məsələn, zaman şəkilçilərindən sonra işlənən **-sa, -sə** felin şərt şəklinin şəkilçisi kimi təqdim edilmişdir. M.H.Hüseynzadə bu haqda yazır: «**-sa, -sə şərt şəkilçiləri** fel kökünə artırılıb **gəlsəm, alsan, oxusaq, gör-səniz** kimi felləri əmələ gətirə bildiyi kimi, **gələrəmsə, almışsansa** kimi fellərdə də zaman və şəxs şəkilçilərindən sonra iştirak edib, onlarda şərt məzmunu yaradır»¹¹.

Bu fikir orta məktəbin «Azərbaycan dilinin qrammatikası» kitabında da öz əksini tapmışdır. Müəlliflər orada qeyd edirlər: «Bəzən **-sa, -sə** şəkilçiləri şəxs şəkilçilərindən sonra da gəlir və şərt budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır. Məsələn: 1. Mən məktəbi bitirəndən sonra rayona **gedərəmsə**, təcrübəm çox artar. 2. Sən bu il oxumağa **gedəcəksənsə**, mən sənin yerinə başqa bir adam tapım».

Göründüyü kimi, şərt şəkilçisi **-sa, -sə** ilə şərt ədatı **-sa, -sə**-nin mövqeyi eyniləşdirilmişdir. Düzdür, **-sa, -sə** şərt ədatı şəxs şəkilçisindən sonra işlənə bilər. Lakin nə zaman? **-sa, -sə** o zaman ədat kimi çıxış edir ki, əvvəlcə fel + zaman və ya şəkil kateqoriyasının şəkilçisi + **-sa, -sə** (məsələn: **gəl+ir+sə, gəl+məli+sə, gəl+məkdə+sə**) və yaxud fel+zaman və ya şəkil kateqoriyasının şəkilçisi+şəxs sonluğu+ **-sa, -sə** (məsələn: **gəl+ir+sən+sə, gəl+miş+sən+sə, gəl+əcək+sən+sə, gəl+ər+sən+sə, gəl+əsi+sən+sə, gəl+məli+sən+sə, gəl+məkdə+sən+sə**) işlənsin. Bu hallarda **-sa, -sə** şərt ədatı kimi çıxış edir. Bunu fel+ **-sa, -sə** (məsələn: **gəl+sə**) və yaxud fel + **-sa, -sə** + şəxs sonluğu (məsələn: **gəl+sə+m**) ilə eyniləşdirmək olmaz.

M.H.Hüseynzadə isə (**-sa, -sə**)-ni hətta qoşma kimi də təqdim edir. Məsələn, o, qeyri-müəyyən əvəzlilərdən danışarkən **nə isə (nəsə)** qeyri-müəyyən əvəzliyinin **nə** sözü və **-sə, (isə qoşmasının)** (kursiv bizimdir – R.Q.) birləşməsindən əmələ gəldiyini qeyd edir (12, 140).

İsə (-sa, -sə)-ni bağlama kimi qəbul edən Z.İ.Budaqova fikrini əsaslandırmaq üçün aşağıdakı misalı da nümunə gətirir: **Bir hadisə üz versə, mənə tez xəbər ver** (13, 287-288).

Bu cümlədə **-sa, -sə** felin kökünə artırıldığı üçün felin şərt şəklinin şəkilçisidir. Müəllifin qeyd etdiyi **-sa, -sə** bağlaması ilə felin şərt şəklinin şəkilçisi eyniləşdirmişdir. **İdi, imiş, isə**-nin omonim xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq onların nə vaxt ədat kimi formalaşdığı diqqət mərkəzində dayansa, bizzat, ilk növbədə metodik cəhətdən fikir müxtəlifliyi aradan qalxmış olar.

Türkoqların əksəriyyəti bütün köməkçi nitq hissələrini ədat adı altında qruplaşdırırdılar. Ədat-hissəcik deməkdir. Görünür, elə bu səbəbdəndir ki, ədatı münasib termin hesab edirdilər. İ.Melioranski «Грамматика казакско-киргизского языка» (1897) əsərində ədat qrupuna felin müxtəlif formalarına aid şəkilçiləri, hətta nidaları daxil edir. İ.Yastremski «Грамматика якутского языка» (1900), Jan Deni «Türk dili qrameri» (1941) və s. müəlliflər də bu mövqedədirlər.

Köməkçi nitq hissələri içərisində ədatların mövqeyi dəqiqləşdirildikdən sonra ədatların müxtəlif emosionallıqlar, modallıqlar yaradan nitq hissəsi olduğu sübuta yetirildi.

İdi, imiş, isə-nin etimologiyası da maraqlıdır. Məlumdur ki, köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən törənmişdir. Köməkçi nitq hissələrinin əsas nitq hissələri ilə qrammatik omonimliyi də bunu sübut edir. M.Hüseynzadə 1954-cü ildə nəşr olunmuş kitabında yazırdı: **idi, imiş** köməkçi felləri «imək» felindən əmələ gəlmişdir: «imək» vaxtilə müstəqil fel olub, **i** kökü müxtəlif şəkilçilərlə birləşdikdə hal, vəziyyət, şərt, zaman bildirən köməkçi fellər əmələ gətirir. **i** kökü şühudi keçmiş zamanın (**-dı, -di, -du, -dü**), **i** kökü nəqli keçmiş zamanın (**-miş, -miş, -muş, -müş**) şəkilçiləri ilə birləşərək, hər hansı bir nitq hissəsinə artırılaraq həmin nitq hissəsində keçmiş zaman məzmunu yaradır: gəlir idi, gəlmiş idi, müəllim idi, müəllim imiş...

i kökü **-sa, -sə** şərt şəkilçisi ilə birləşdiyi üçün elə şərt məzmunu bildirir (14, 205).

Prof.Ə.Rəcəbov da **idi, imiş, isə, ikən**-nin «irmək», «imək» fellərindən törəndiyini və «Orxon-Yenisey abidələri»ndə çox işləndiyini qeyd edir.

idi, imiş, isə «imək»dən törənmişdir. Lakin ədatlaşmağa doğru inkişaf prosesi keçirir. Bu sözlər dildə elə müxtəlif emosionallıq, ekspressivliklər ifadə edir ki, bu mövqedə onlara ədatdan başqa bir ad vermək mümkün olmur. Məsələn:

1. Bayram oldu, heç bilmirəm, neyləyim,
Allaha **bizmişik** naşükür bəndə
Xalq batıb noğula, şəkərə qəndə,
Bizim evdə axta, zoğal da yoxdur.

Nümunədə **bizmişik** forması **bizikmi?** sözünün yerində işlənmişdir. **İmiş** ədatı keçmiş zaman məzmunundan çox emosionallıq ifadə edir.

2. Ah necə kef çəkməli **əyyam idi**,
Ondaki övladi-vətən **xam idi** (M.S.).

İdi-nin əsas mənası keçmiş zaman anlayışı yaratmaq olsa da, modallıq xüsusiyyəti daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

3. Nə **olaydı**, Gülnar kimi qızlarımız çox **olaydı**. Nümunədə **arzu** və **gələcək** zaman mənası felin arzu şəklinin əlaməti **-a** şəkilçisi ilə təzahür etsə də, **idi**-nin qısaldılmış forması **-dı** keçmiş zaman mənası yox, sanki arzu mənasını qüvvətləndirmək, emosionallıq yaratmaq xatirinə işlənmişdir.

4. **Böylə idi** dinməz kişi,
Ancaq **ıçmək idi** işi,
Açılmazdı qaş-qabağı
Yer **süpürərdi** dodağı.

Bu nümunədə **idi** ədatı frazeoloji birləşmə daxilində personajın mənəvi keyfiyyətlərini səciyyələndirməyə xidmət etmişdir.

5. Axtarma, axtarma burada **imiş**. Bu nümunədə **-imiş** xəbərlik kateqoriyasının **-dır** şəkilçisinin yerində işlənmişdir, lakin cümlədə emosionallıq yaratmaq xatirinə **imiş** ədatlarından istifadə edilib.

Aşağıdakı nümunələrdə də **idi, imiş** ədatları bir sıra modallıqlar yaratmağa xidmət etmiş, dinləyicinin diqqətini cəlb etmək məqsədilə işlənərək cümlələrdə müxtəlif emosionallıqlar, ekspressivliklər yaratmışlar.

1. Məni belə ucaldan da
Ayaqlarım altındakı **bu ağacmış**.
2. Deyirəm, doğrudan, xoşbəxt **olardım?!**
Xoşbəxtlik dalınca sürünməsəydim.
3. Bəs sənin vəfan bu **imiş** Leyli, bu **imiş** Leyli?!
4. Doğrudan da, müharibə meydanı həqiqi qəhrəmanların **beşiyi imiş**.
5. Dağ nə qədər **böyükmüş**, bunlar milçək misalında görünürlər.
6. Onun şair qəlbi **varmış**,
O **sevirmiş** təbiəti,
Günəş belə **salamlarmış**,
O qızdakı şəriyyəti.
7. Adamın canı nə bərk **olarmış**.
8. Nə qəribə **məxluq imiş** bu?
9. O nə qədər sadə **insan imiş**.

Nümunələrdən göründüyü kimi, **idi, imiş, isə** - çox vaxt təəccüb, təəssüf, şərt modallıqları yaradır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, **idi, imiş** predikativliyin ifadə vasitələrindən biridir. Feli xəbərli cümlələrdə, yəni fellərdən sonra işlənərkən

predikativliyin ifadəsində yardımçı, köməkçi vasitə kimi çıxış edir. İsmi xəbərlə cümlələrdə - ismi nitq hissələrindən sonra işləndikdə predikativliyin əsas vasitəsidir. Məsələn: Dostum əsl ziyalı idi. Dostum əsl ziyalı imiş. **İdi, imiş** modallığın ifadə vasitələri kimi işlənir. Çox maraqlıdır ki, bu iki söz modallıq yaratmaq xüsusiyyətlərinə görə də bir-birindən fərqlənir. Belə ki, **idi** həqiqi modallığı ifadə edir, danışanın söylənilən fikrə şübhəsiz, tərəddüdsüz münasibətini bildirir, **idi** ilə işlənən cümlələrdə bir qətilik olur. Məs.: Məclisdə çox adam var idi.

İmiş ədatında isə ehtimal modallığı güclü olur. Məsələn: Məclisdə çox adam **var imiş**. Dildə elə məqamlar da olur ki, **imiş** ehtimal mənäsindən çox nəyəsə, hansısa bir işə, hadisəyə inandırmaq semantikasını yaradır. Məsələn:

Bu çöllər nə qədər **nemətli imiş**,
 Bu əllər nə qədər **qüdrətli imiş**,
 Bu illər nə qədər **şöhrətli imiş**,
 Bu günə sabaha, **dünənə alqış**.
 Arzuya bu düzlər **darmış** sən demə.
 Əməklə şücaət **yarmış** sən demə.
 Nə qədər qəhrəman **varmış** sən demə,
 Özünü, gücünü görənə alqış.

Sözlerin nitq hissələri içərisində mövqeyinin dəqiqləşdirilməsi elmi və praktiki qrammatika üçün faydalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya). Bakı: 2006, 367 s.
2. Aslanov A.Ə., Budaqova Z.İ. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, 334 s.
3. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1966, 300 s.
4. Cəfərov S.A. Fəl formalarının sadə və mürəkkəbliyi. «Azərbaycan dili» (Ali məktəblərin rus bölmələri üçün Azərbaycan dilindən dərs vəsaiti). Bakı: ADU nəşri, 1972, 263 s.
5. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə. Bakı: ADU nəşri, 1975, 310 s.
6. Aslanov A.Ə. Bağlama: Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, 334 s.
7. Ələddin Əliyev. Azərbaycan dili dərslərlərində termin dolaşılıqlarına dair // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 1976, №4, səh.90-92.
8. Əsmət Quliyeva. Elm aləmində // ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1971, №2, səh.103-105.
9. Şirəliyev M.Ş. Şərt budaq cümləsi: Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə (sintaksis). Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1959, səh.381; Ə.Z.Abdullayev. Kəmiyyət, qarşılaşdırma, şərt budaq cümlələri. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis (II kitab). Bakı: Azərbaycan tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962, səh.245-268; Ə.M.Əliyev. Baş və budaq cümlələrdə zaman uyuşmaları / ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1971, №4, 78 s.
10. Abdullayev Ə.Z. Köməkçi nitq hissələri. Bakı: ADU-nun nəşri, 1958, 49 s.
11. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1963, 274 s.
12. M.H.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 274 s.
13. Budaqova Z.İ. **İsə** bağlayıcısı: Azərbaycan qrammatikası. I hissə. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşr. 1960, 334 s.
14. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 1954, 242 s.

О ПОЗИЦИЯХ НЕКОТОРЫХ СЛОВ В ЧАСТЯХ РЕЧИ

Р.И.КУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о том, что в словарном составе языка каждое слово имеет своё конкретное место в составе частей речи. Но есть и такие слова, которые являются причиной определённых трудностей и споров с теоретической и практической точки зрения, так как их место в составе частей речи не определено. В этой статье такие слова, как **idi**, **imiş**, **isə** определяются как частицы, а также доказывается, что мнение тех, кто считает эти слова вспомогательными глаголами, окончаниями и союзами, ошибочно.

ABOUT THE POSITION OF SOME WORDS WITHIN THE PARTS OF SPEECH

R. GULIEVA

SUMMARY

The article shows that every word in the lexicon has its own specific place within the parts of speech. However, there are some words which cause some difficulties and arguments from theoretical and practical points of view, as their places haven't been defined in the system of parts of speech. In the article such words as «idi, imiş, isə» are defined as particles, and it is proved that those, who call them a verb, a suffix or a conjunction are not right.